

Νόηση

Daniel L. Pals

Η νοησιαρχία είναι μια προσέγγιση στη συγκριτική μελέτη της θρησκείας που έχει τις ρίζες της στις θεωρίες του βικτοριανού Άγγλου εθνολόγου Edward Burnett Tylor (1832-1917) και του μαθητή του, James George Frazer (1854-1941), συγγραφέα του πασίγνωστου έργου *The Golden Bough*. Βασισμένη στην έννοια της κοινής λογικής ότι η θρησκευτική συμπεριφορά είναι η δραστηριότητα που κυριαρχείται από τις θρησκευτικές αντιλήψεις, η νοησιαρχική θεωρία προσβύει ότι οι ιδέες περί θείων όντων προέκυψαν κυρίως από τις προσπάθειες του ανθρώπου να εξηγήσει τα φυσικά φαινόμενα. Υποστηρίζει ότι ειδικά στους πολιτισμούς χωρίς γραφή, οι άνθρωποι αποδίδουν τις αιτίες ορισμένων γεγονότων, συνηθισμένων ή εξαιρετικών, στην παρέμβαση υπερφυσικών όντων, με αποτέλεσμα σε αυτές τις κοινωνίες η θρησκεία να διαδραματίζει ένα ρόλο αρκετά παρόμοιο με αυτόν της επιστήμης στις κοσμικές κοινωνίες της σύγχρονης δύσης. Ο σκοπός των θρησκευτικών αντιλήψεων και των πρακτικών είναι, επομένως, η κατανόηση της φύσης, ώστε να καταστεί δυνατή η επικοινωνία με τα πνευματικά όντα που καθορίζουν την πορεία της, και με αυτόν τον τρόπο να προβλεφθούν και να ελεγχθούν οι φυσικές διαδικασίες. Η νοησιαρχία, ενώ ήταν αρχικά ευρέως αποδεκτή, ειδικά στην αγγλο-αμερικανική έρευνα του τέλους της βικτοριανής εποχής, απορρίφθηκε μαζικά στις αρχές και τα μέσα του εικοστού αιώνα, πράγμα που οφείλεται κατά ένα μεγάλο μέρος α) στην επιρροή αναγωγιστών φιλοσόφων όπως ο Sigmund Freud, ο Karl Marx και ο Émile Durkheim στη μελέτη της θρησκείας, β) στο έργο των θεωρητικών του μύθου και της τελετουργίας, οι οποίοι υποστήριξαν ότι η θρησκευτική πράξη προηγείται λογικά και ιστορικά της θρησκευτικής σκέψης, και γ) στα συμπεράσματα μιας νέας γενιάς εμπειρικών ανθρωπολόγων, οι οποίοι επέκριναν σφοδρά τις μεθόδους του Tylor και του Frazer. Κατά τις τελευταίες δεκαετίες του εικοστού αιώνα, η νοησιαρχία γνώρισε μία

περιορισμένη αλλά σφριγηλή αναζωογόνηση, κυρίως στο έργο του Βρετανού ανθρωπολόγου της Αφρικής, Robin Horton.

Ο Ε. Β. Tylor

Ο Ε. Β. Tylor, αυτοδίδακτος μελετητής της λαογραφίας και του μύθου, που ως νέος ταξίδεψε στο Μεξικό για να καταγράψει τα έθιμα και τις αντιλήψεις των ιθαγενών της Αμερικανικής Ηπείρου, το 1871 δημοσίευσε μια δίτομη μελέτη με τον τίτλο *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art, and Custom*. Σε αυτό το ιδιαίτερα σημαντικό βιβλίο, που του χάρισε τον τίτλο του «πατέρα της ανθρωπολογίας» σε ορισμένους κύκλους, υποστηρίζει ότι η προέλευση της θρησκείας μπορεί να βρεθεί στις διανοητικές προσπάθειες των ανθρώπων των πρώτων κοινωνιών χωρίς γραφή να εξηγήσουν ορισμένα σημαντικά, μυστηριώδη γεγονότα που αντιμετώπιζαν στην καθημερινή τους ζωή. Κατά συνέπεια, όταν ο πρώιμος άγριος φιλόσοφος¹ παρατήρησε τα ακίνητα σώματα των κοιμωμένων ή των νεκρών και τα συνέδεσε με τις ζωντανές εικόνες που έβλεπε στα όνειρά του, έφτασε στο συμπέρασμα ότι κάθε άνθρωπος αποτελείται από ένα φυσικό σώμα που κατοικείται από μια πνευματική αρχή ή «ψυχή»¹. Ξεκινώντας από αυτήν την θεμελιώδη παραδοχή — ότι η ψυχή είναι το αίτιο της ζωής και της κίνησης του ανθρωπίνου σώματος —, κατέληξε έπειτα κατ' αναλογία και κατ' επέκταση στη γενικότερη θεωρία ότι η πνευματική μειοτεία ήταν η πηγή και άλλων περιπτώσεων κίνησης ή ζωής στο φυσικό κόσμο. Αναλόγως, ο «ανιμισμός» (από το λατινικό *anima*, που σημαίνει «πνεύμα» ή «ψυχή») αποτέλεσε τη βασική και περιεκτική ερμηνευτική αρχή που επικεντρώθηκε στην πρώιμη ανθρώπινη σκέψη, για να εξηγήσει κάθε είδους σχεδόν δραστηριότητα στο πλαίσιο του φυσικού κόσμου. Η παρουσία των ψυχών εξηγούσε όχι μόνο τις συνδιαλλαγές των ανθρώπων, αλλά και την ανάπτυξη των δέντρων και των φυτών, την κίνηση των ποταμών και των ανέμων, τις δραστηριότητες των ζώων, ακόμα και τις κινήσεις των πλανητών και των αστεριών. Εξάλλου, αφού η ψυχή μπορούσε να κινείται ανεξάρτητα από το σώμα, ο πρωτόγονος άνθρωπος έφτασε στο συμπέρασμα ότι θα μπορούσαν επίσης να υπάρχουν κάποιοι είδους πνευματικά όντα τα οποία δεν

¹ Tylor, Edward Burnett, *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art and Custom* (London: John Murray 1871), vol. I: 429.

κατέχαν, και δεν χρειάζονταν, ενσώματη οντότητα. Τα όντα αυτά ήταν οι δαίμονες, οι άγγελοι και οι θεοί.

Κατά την περιγραφή αυτού του εκτεταμένου συστήματος των πρώιμων ιδεών και των αντιλήψεων, ο Tylor, ένας φανατικός βικτοριανός ορθολογιστής, πρόσφερε δύο μάλλον αντιφατικές αξιολογήσεις των αξιών του. Από μια άποψη, ο ανιμισμός ήταν μια κολοσσιαία ψευδαίσθηση —ένα από τα μεγάλα σφάλματα του ανθρωπίνου γένους. Ο Tylor θεώρησε προφανές για κάθε ευφυή παρατηρητή ότι δεν υπάρχουν κανενός είδους πνευματικά όντα και ότι τα ανθρώπινα όντα δεν έχουν ψυχές, πόσο μάλλον τα ζώα, οι πλανήτες ή οποιοσδήποτε από τις ζωντανές, κινούμενες οντότητες που συναντάμε στην καθημερινή μας εμπειρία. Η προσκόλληση σε τέτοιες αντιλήψεις θα πρέπει να θεωρηθεί, κατά την άποψή του, αφελής, απλοϊκή και παιδιάστικη.

Βλέποντάς το όμως από μια άλλη προοπτική, ο Tylor αναγνωρίζει ότι ο ανιμισμός δεν ήταν εξ ολοκλήρου παράλογος. Ήταν, εξάλλου, αναμφισβήτητα προϊόν της ανθρώπινης σκέψης, σε μια προσπάθεια να ερμηνευθούν απόμακρα φαινόμενα, που ειδάλλως θα είχαν παραμείνει σκοτεινά και ανεξήγητα. Ότι και να πιστεύει κανείς σήμερα, οι πρώιμη πίστη σε ψυχές και πνεύματα ήταν έργο ενός νου ο οποίος προσπάθουσε τουλάχιστον να λειτουργεί λογικά, στην προσπάθειά του να ερμηνεύσει τις εμπειρίες της καθημερινής ζωής. Μάλιστα, ο ανιμισμός, με όλους τους περιορισμούς του, πρέπει να αναγνωριστεί ως η πρώτη «γενική φιλοσοφία του ανθρώπου και της φύσης» στην ιστορία του ανθρωπίνου πνεύματος². Ήταν τόσο απλός και προσαρμόσιμος, που διαδόθηκε εύκολα σχεδόν σε κάθε πτυχή της ζωής και της σκέψης των κατά φύση ζώντων λαών. Επιπλέον, ο ανιμισμός, όπως η σύγχρονη επιστήμη, γνώρισε ευρεία εφαρμογή και προοδευτική διανοητική εξέλιξη. Με το πέρασμα των αιώνων, ο απλός ανιμισμός των πρώτων κοινωνιών (η λέξη που χρησιμοποίησε για αυτές ο Tylor ήταν «άγριες») αντικαταστάθηκε βαθμιαία από τον πιο σύνθετο πολυθεϊσμό της ύστερης «βαρβαρικής» εποχής, όταν η γεωργία, η γραφή και η κοινωνική ζωή διαμόρφωσαν τους πρώτους μεγάλους πολιτισμούς του αρχαίου κόσμου. Ο πολυθεϊσμός είχε τη δυνατότητα να εξελιχθεί στην ακόμα υψηλότερη μορφή σκέψης που παρατηρείται στον Ιουδαϊσμό και τον Χριστιανισμό του σύγχρονου δυτικού κόσμου —δηλαδή το μονοθεϊσμό, την πεποίθηση ότι η ολόκληρη η φύση δημιουργήθηκε και καθοδηγείται από ένα και μόνο θεϊκό ον. Με την εμφάνιση του μονοθεϊσμού, ισχυριζόταν ο Tylor, το σύστημα της ανιμιστικής σκέψης έφτασε στην πιο σύνθετη και ελκυ-

² Όπ., σελ. vol. 2: 356.

στική από τις διάφορες μορφές του, παρ' ότι βέβαια ήταν επίσης λανθασμένο³.

Ο J. G. Frazer

Ο διάσημος διάδοχος του Tylor, ο J. G. Frazer, υιοθέτησε σε γενικές γραμμές τις θέσεις του, τις εξέφρασε στο μνημειώδες έργο του, *The Golden Bough*, και ενσωματώσε την διήγηση του ανιμισμού στη δική του, περιεκτικότερη θεωρία της ανθρώπινης διανοητικής εξέλιξης μέσω των τριών διαδοχικών σταδίων της μαγείας, της θρησκείας και της επιστήμης. Σύμφωνα με τον Frazer, οι πρώτες ανθρώπινες προσπάθειες κατανόησης του κόσμου δεν είχαν τη μορφή της θρησκείας, αλλά εκείνη της μαγείας, η οποία προσπαθεί να μεταβάλει την πορεία της φύσης μέσω απρόσωπων και άορατων «συμπαθητικών» διαδικασιών, που λειτουργούν είτε με την επαφή, είτε με τη μίμηση. Η μιμητική μαγεία προέκυψε από την παρατήρηση των περιπτώσεων ομοιότητας μεταξύ ορισμένων φυσικών αντικειμένων και διαδικασιών και την προσπάθεια χειραγώγησής τους και αλλαγής της ροής τους, όπως, για παράδειγμα, όταν ο μάγος κάποιας φυλής προσπαθεί να προκαλέσει βροχή παράγοντας έναν ήχο παρόμοιο με αυτόν του κεραυνού. Η συμπαθητική μαγεία λειτουργεί βάσει της φυσικής σύνδεσης, όπως, για παράδειγμα, όταν οι τριχες ή τα νύχια ενός εχθρού δένονται σε μια κούκλα βουντού με την προσδοκία ότι η κατάρα που εναποτίθεται στο έδαφος θα μεταφερθεί και στο πρόσωπο που συμβολίζει⁴.

Αναφερόμενος σε αυτές τις καθολικές, απρόσωπες αρχές της φυσικής ομοιότητας και της επαφής, ο Frazer σημειώνει ότι η μαγεία λειτουργεί κατά έναν τρόπο που δεν είναι διαφορετικός από το ρόλο της σύγχρονης επιστήμης, χωρίς βέβαια να είναι καθόλου το ίδιο πράγμα, αφού οι ερμηνευτικές αρχές της μαγείας είναι λανθασμένες, ενώ εκείνες της σύγχρονης επιστήμης όχι. Η μαγεία είναι στην πραγματικότητα ψευδής επιστήμη —γεγονός που με το πέρασμα του χρόνου γίνεται προφανές από τις πολυάριθμες αποτυχίες της.

Η αναλόφρευκτη κατάρρευση της μαγείας με το πέρασμα των αιώνων οδήγησε στη διαμόρφωση της θρησκείας, την οποία ο Frazer περιγράφει με όρους παραπλήσιους με εκείνους που χρησιμοποίησε ο Tylor. Η θρησκεία προσπαθεί να αντιληφθεί τον κόσμο απευθυνόμε-

³ Ο.π., σελ. vol. 2: 335-336.

⁴ Frazer, James George, *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion* (New York: Macmillan 1924), σελ. 11-48.

νη όχι στις τακτικές, απρόσωπες και καθολικές «συμπάθειες» μέσα στο πλαίσιο του φυσικού κόσμου, αλλά στην αυθύπαρκτη και συχνά ανεξερεύνητη φύση των ισχυρών, προσωπικών όντων που βρίσκονται έξω από τα όρια αυτού του κόσμου. Αυτοί οι υπερφυσικοί φορείς — οι θεοί — καθορίζουν την πορεία των πραγμάτων σύμφωνα με τους δικούς τους σκοπούς και με έναν τρόπο που υπερβαίνει κάθε ανθρώπινη δυνατότητα. Στο στάδιο της θρησκείας, οι ικεσίες και οι προσευχές προς τους θεούς αντικαθιστούν τα ξόρκια και τις μαγικές τελετουργίες, και οι προσπάθειες αλλαγής της φυσικής ροής των πραγμάτων παίρνουν έναν πολύ πιο αόριστο χαρακτήρα. Οι νόμοι της μαγείας είναι κανονιστικοί: η σωστή εκτέλεση του τυπικού εγγυάται τη βεβαιότητα του αποτελέσματος. Οι θρησκευτικές προσευχές, αντίθετα, ανεξάρτητα από το πόσο ειλικρινά προφέρονται, δεν προσφέρουν αμιά τέτοια εγγύηση, καθώς τα γεγονότα καθορίζονται από τα σχέδια και τα συμφέροντα των θεών, και όχι από τους φόβους ή τις επιθυμίες των ανθρώπων. Συγχρόνως, επειδή ακριβώς οι προσευχές ράγιστα μένουν αναπάντητες από τους θεούς και οι επιθυμίες των ιστών συχνά δεν εκπληρώνονται, η θρησκεία μπορεί όντως να χαρακτηριστεί, από νοησιαρχική άποψη, ως βελτίωση της μαγείας. Όταν άνθρωποι υιοθετούν ένα όραμα ζωής στο οποίο το αποτέλεσμα δεν ναι εγγυημένο, και αποδέχονται τον κόσμο ως ένα θέατρο γεγονότων που καθορίζονται με βάση ενδιαφέροντα προφανώς διαφορετικά από τα δικά τους, τότε έχουν μια γενική φιλοσοφία που ανταποκρίνεται το πρότυπο των φυσικών γεγονότων όπως τα αντιμετωπίζουν πραγματικά στην καθημερινή τους ζωή. Οι αρχές της μαγείας μπορεί είναι σταθερές και τακτικές και να υπόσχονται έλεγχο της φύσης, ως ο κόσμος όπως τον βιώνουμε πραγματικά είναι εν πολλοίς αόβλητος και ανεξέλεγκτος⁵.

Αν και κάνει σαφή διάκριση μεταξύ μαγείας και θρησκείας, ο ιεγερφθάνει στο συμπέρασμα ότι σε τελική ανάλυση αμφότερες δεν υν πολλά να προσφέρουν, καθώς έχουν αντικατασταθεί στη σύγνη εποχή από την επιστήμη. Κατά τη διάρκεια των τελευταίωνων, σημειώνει, οι μέθοδοι τόσο του μάγου, όσο και του ιερέα, ένθεθεί στο περιθώριο από τη σταθερή πρόοδο αυτής της νέας, συατικώς και πιο αξιόπιστης μορφής ερμηνείας, η οποία έχει ως βάνη παρατήρηση και το πείραμα. Με την άφιξη της επιστήμης και

nes, Robert Alun, «Robertson Smith and James Frazer on Religion», Pp. 31-58 in George W. ng, Jr. (ed.), *Functionalism Historicized: Essays on British Social Anthropology*. History of opology, vol. 2 (Madison: University of Wisconsin Press 1984), σελ. 39.

του νέου τρόπου ερμηνείας του κόσμου, οι παλιές μέθοδοι της μαγείας και της θρησκείας φαίνεται πως έχουν ξεπερασθεί⁶.

Μολονότι η επιρροή του *Golden Bough* ξεπερνά κατά πολύ τα όρια της ανθρωπολογίας και της μελέτης της θρησκείας, έγινε γρήγορα εμφανές ότι αυτή η ακολουθία των σταδίων στην εξέλιξη της ανθρωπίνης νόησης ήταν προβληματική. Οι πληροφορίες που είχε συλλέξει ο Frazer για τους κατά φύση ζώντες λαούς μέσω της αλληλογραφίας του με εμπόρους, ταξιδιώτες, ιεραποστόλους και αξιωματούχους των αποικιών ήταν σε μεγάλο ποσοστό δύσκολο να επιβεβαιωθούν και σχεδόν αδύνατο να εντοπισθούν σε οποιαδήποτε συγκεκριμένη ιστορική περίοδο. Επομένως, δύσκολα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για να αποδειξουν, ή ακόμη και να ανασταύσουν, τον ισχυρισμό μιας ευρείας εξελικτικής ακολουθίας⁷. Επιπλέον, στο μέτρο που ήταν δυνατή μια σαφής οριοθέτηση των σταδίων της μαγείας και της θρησκείας, τα περισσότερα από τα στοιχεία φαινόταν να υποδεικνύουν ότι δεν ήταν φαινόμενα διαδοχικά, αλλά παράλληλα. Οι εκθέσεις των περισσότερων παρατηρητών οδηγούσαν στο συμπέρασμα ότι οι μαγικές και θρησκευτικές πρακτικές σχεδόν πάντα συνδυάζονταν, και ελάχιστα στοιχεία μπορούσαν να υποδείξουν ποια από τις δύο μορφές σκέψης είχε προηγηθεί της άλλης.

Ο Frazer, εξάλλου, όπως και ο Tylor, βασίσθηκε κατά τη συλλογή του υλικού του σχεδόν αποκλειστικά σε αυτό που η σύγχρονη ανθρωπολογία χαρακτήρισε με έναν υποτιμητικό τόνο ως «συγκριτική μέθοδος»⁸. Σαν ένας τουρίστας που τριγυρνά σε όλον τον κόσμο, «ταξίδεψε» από πηγή σε πηγή και από τόπο σε τόπο, συγκεντρώνοντας στοιχεία σχετικά με τις υποθετικές ομοιότητες μεταξύ των εθίμων λαών που ζούσαν σε διαφορετικό τόπο και χρόνο, χωρίς όμως να λάβει υπ' όψιν του τη συγκεκριμένη κοινωνική και ιστορική συνάφεια, πράγμα απαραίτητο για την κατανόησή τους. Παραδείγματος χάριν, ο Frazer δεν δίστασε να συσχετίσει τις εορτές της φωτιάς που γίνονταν σε μια συγκεκριμένη εποχή του χρόνου στη Σκανδιναβία με τις κελτικές τελετουργίες της Σκοτίας που γίνονταν σε διαφορετική εποχή, ενώ συγχρόνως χρησιμοποίησε τα δύο αυτά στοιχεία για να κάνει μια ακόμη πιο αμφίβολη σύγκριση με τις ρωμαϊκές εορτές της Αρ-

⁶ Frazer, James George, *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion* (New York: Macmillan 1924), σελ. 712.

⁷ Frazer, Robert, *The Making of the Golden Bough: The Origins and Growth of an Argument* (New York: St. Martin's Press 1990), σελ. 75-85.

⁸ Højgaard, Matthew, «In the Shade of the *Golden Bough*», *Twentieth Century* 157 (1955): 111-119, Leach, Edmund, «Golden Bough or Gilded Twig», *Daedalus* 90 (1961): 371-399, και του ίδιου, «On the 'Founding Fathers': Frazer and Malinowski», *Encounter* 25 (1965): 24-36, Harris, Marvin, *The Rise of Anthropological Theory: A History of Theories of Culture* (New York: Thomas Y. Crowell 1968), σελ. 204-205, 562.

τέμιδος (Diana), που και οι ίδιες αποτελούσαν αναπαράσταση δευτερογενών περιγραφών ορισμένων γεγονότων που λεγόταν ότι είχαν συμβεί στην κεντρική Ιταλία σχεδόν 2000 χρόνια νωρίτερα⁹. Εξαιτίας αυτών των αυθαίρετων συσχετισμών, που διατυπώθηκαν από ερευνητές που σχεδόν ποτέ δεν είχαν αφήσει την πολυθρόνα τους, ο Frazier και ο Tylog αντιμετώπισθηκαν με ιδιαίτερη περιφρόνηση από τους διαδόχους τους στην ανθρωπολογία, οι οποίοι στις αρχές του εικοστού αιώνα έστρεψαν την προσοχή τους σε ένα νέο και ριζικά διαφορετικό είδος έρευνας. Ακολουθώντας το παράδειγμα του Πολωνού πρόσφυγα Bronislaw Malinowski, ο οποίος καθιέρωσε το πρότυπο της επιτόπιας έρευνας, υποστήριξαν ότι δεν μπορεί κανείς να μελετήσει σοβαρά μια κοινωνία ή μια θρησκεία, αν δεν εγκαταλείψει την παλιά συγκριτική μέθοδο, βασιζόμενος όχι στη δευτερογενή μελέτη των πηγών που αναφέρονται σε πολλούς διαφορετικούς πολιτισμούς, αλλά στη λεπτομερή, εκτεταμένη, άμεση παρατήρηση ενός μόνο, ή λίγων πολιτισμών.

Σε όλα αυτά θα πρέπει να προστεθεί, τέλος, το γεγονός ότι η κριτική τόσο του Tylog, όσο και του Frazier, χαρακτηριζόταν καθ' όλη την πορεία της από μια έντονη αντιθρησκευτική τάση. Ορθολογιστές ως το κόκαλο, θεώρησαν τη θρησκεία ως τίποτε άλλο παρά άγνοια, αιροσκοπία ή αφελή δεισιδαιμονία, που θα έπρεπε επομένως να απορριφθεί¹⁰. Ήταν γι' αυτούς αδιανόητο το να συμμερισθούν την οπτική γωνία των ανθρώπων που πίστευαν αυθεντικά στα θαύματα, τους δαίμονες και τους θεούς. Επιπλέον, το εξελικτικό μοντέλο των δύο ερευνητών καθιστούσε σαφές ότι σε τελική ανάλυση οι πρόσφατες μορφές θρησκείας δεν διέφεραν ιδιαίτερα από τις αρχαιότερες. Η αθιερωμένη χριστιανική θεολογία της Αγγλίας δεν ήταν γι' αυτούς ίσως άλλο παρά ένα υπόλειμμα του παιδαριώδους ανιμισμού που τινόησαν κάποιοι άγριοι στο διανοητικό λυκόφως μιας πρωτόγονης τοχής.

Η παρακμή της νοησιαρχίας

Για τους παραπάνω λόγους, η νοησιαρχία του Tylog και του Frazier αποκηρύχθηκε σχεδόν ομόφωνα κατά τις πρώτες δεκαετίες με τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο. Παραμερίζοντας την ενστικτώδη όρριψη της θρησκείας (ίσως το μοναδικό κοινό στοιχείο μεταξύ

⁹ Fals, Daniel L., *Seven Theories of Religion* (New York: Oxford University Press 1996).

¹⁰ Ο.π., σελ. 17,30.

πολλών από τους διαδόχους τους), οι περισσότεροι ανθρωπολόγοι, κοινωνιολόγοι και ιστορικοί της θρησκείας προσπάθησαν με κάθε τρόπο να αποστασιοποιηθούν όσο το δυνατόν περισσότερο από την ανθρωπολογία «της πολυθρόνας» των βικτοριανών προκατόχων τους¹¹. Ενώ όμως απέρριπταν τις μεθόδους του Tylor και του Frazer, δεν μπόρεσαν να ξεφύγουν από την επιρροή τους. Αντιθέτως, το έργο αυτών των ερευνητών καθόρισε σε μεγάλο βαθμό την μετέπειτα πορεία της μελέτης της προέλευσης και της φύσης της θρησκείας. Εντόπισαν προβλήματα και ερεύνησαν θέματα που, αρχίζοντας από την εποχή τους, επρόκειτο να απασχολήσουν τρεις γενιές επιστημόνων, ως το τέλος του αιώνα μας. Πώς έγινε αυτό;

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η βασική επίδραση της νοησιαρχικής θεωρίας της θρησκείας έγκειται στο ότι επισήμανε για τους μεταγενέστερους ερευνητές το διαπολιτισμικό πρόβλημα της κατανόησης των συστημάτων αντιλήψεων των άλλων λαών. Συγκεκριμένα, εάν οι θρησκευτικές αντιλήψεις αποτελούν, όπως υποστήριξαν ο Tylor και ο Frazer, προφανές ψεύδος και πλάνη, τότε γιατί επιμένουν τόσο πολλοί άνθρωποι και για τόσο πολύ καιρό να τις ασπάζονται με τέτοια βαθιά και σταθερή πίστη; Εάν οι θρησκευτικές αντιλήψεις (για να το διατυπώσω με τους όρους των βικτοριανών εξελικτικών) αποτελούν χαρακτηριστικό της παιδικής ηλικίας του ανθρωπίνου γένους¹², τότε γιατί μια τόσο μεγάλη πλειοψηφία της ανθρωπότητας, που βρίσκεται τώρα σε μια ωριμότερη φάση της ανάπτυξης της, προσκολλάται ακόμη επίμονα σε αυτές, θεωρώντας τις αληθινές, ανεπίδεκτες αμφισβήτησης;

Αναγωγιστικές θεωρίες

Απέναντι σε αυτά τα ερωτήματα, ο Tylor πρότεινε τη γνωστή του θεωρία περί «επιβιωμάτων», σύμφωνα με την οποία ο γενικός κανόνας της εξελικτικής διανοητικής προόδου έχει φυσικά τις εξαιρέσεις του¹². Δεν εξελίσσονται όλοι οι πολιτισμοί, υποστηρίζει, και όλα τα στοιχεία του κάθε πολιτισμού, με τον ίδιο ρυθμό. Στην Ευρώπη, η θεωρία αυτή διατηρήθηκε για πολύ καιρό, παρ' ότι η μεσαιωνική φυσιολογία στην οποία βασιζόταν είχε εκλείψει από πολλού. Το ίδιο

¹¹ Sharpe, Eric J., *Comparative Religion: A History* (La Salle, IL: Open Court 1986), σελ. 87-96. Morris, Brian, *Anthropological Studies of Religion: An Introductory Text* (Cambridge: Cambridge University Press 1987), σελ. 103-106.

¹² Hogden, Margaret T., *The Doctrine of Survivals: A Chapter in the History of the Scientific Method in the Study of Man* (London: Allenson 1936).

υμβαίνει και με άλλες συνήθειες, που τίθενται συχνά στο περιθώριο :αι επιπλέον στην παλύρροια της ιστορίας¹³. Δυστυχώς, όπως γρή-
ορα παρατήρησαν οι μεταγενέστεροι κοινωνικοί ανθρωπολόγοι, το
:ρόβλημα αυτής της θεωρίας έγκειται στο ότι ισχυρίζεται πως αποτε-
εί μια απάντηση, ενώ στην πραγματικότητα είναι απλώς μια ανα-
ιατύπωση του ερωτήματος. Δίνει απλώς ένα όνομα —επιβίωμα— σε
να φαινόμενο, ενώ το πραγματικό ερώτημα είναι γιατί έχει επιβιώσει
:υτό το «επιβίωμα». Δεν αρκεί για να εξηγήσει την παρουσία
ρησκευτικών αντιλήψεων στη σύγχρονη κοσμική εποχή ως επιβίωμα
πό το ανιμιστικό παρελθόν. Το ερώτημα είναι για ποιον ακριβώς
όγο αυτές οι συγκεκριμένες αντιλήψεις παραμένουν, ενώ άλλες πα-
όμοιες αντιλήψεις έχουν εξαφανισθεί από καιρό¹⁴.

Ενώ οι νοηιοαρχικοί ερευνητές δεν μπόρεσαν να εξηγήσουν την
πιμονή των θρησκευτικών ιδεών, το ίδιο μπορεί να λεχθεί και για
ους διαδόχους τους της κοινωνικής ανθρωπολογίας. Ήδη από την
ρώτη δεκαετία του νέου αιώνα, ενώ το *Golden Bough* βρισκόταν στο
πόγειο της δόξας του, ο Freud, ο Durkheim, οι μαθητές του Marx,
λλά και διάφοροι άλλοι από το χώρο της ψυχολογίας, της κοινωνιο-
ογίας και της ανθρωπολογίας, άρχισαν να προτείνουν ερμηνείες τις
ποές οι Tylor και Frazer δεν είχαν σκεφθεί. Ο Freud βρήκε την απά-
τηση στην ψυχολογία του ατόμου, υποστηρίζοντας ότι η θρησκεία
ιατηρείται ακόμα, παρά την προφανή πλάνη της, επειδή είναι ριζω-
ένη σε ψυχικές ανάγκες βαθύτερες από την ανθρώπινη λογική σκέ-
η. Είναι «η παγκόσμια ψυχωτική νευρώση του ανθρώπινου γένους»,
γμιστρωμένη στις υποσυνείδητες φοβίες και τα άγχη της προσωπι-
ότητας¹⁵. Την ίδια σχεδόν περίοδο στη Γαλλία, ο Émile Durkheim
ατύπωνε ανάλογους ισχυρισμούς, στηρίχθηκε όμως σε κοινωνιολο-
κή, και όχι σε ψυχολογική βάση. Σύμφωνα με τον Durkheim, η θρη-
κεία διατηρείται επειδή προσφέρει μια συμβολική έκφραση της α-
οσίωσης όλων των ατόμων προς το κοινωνικό σύνολο η οποία δια-
ερνά και συνέχει τη ζωή τους. «Ο θεός της φυλής», έγραψε στο *Les*
imes élémentaires de la vie religieuse, «δεν μπορεί να είναι κανένας
λος παρά η ίδια η φυλή, μεταμορφωμένη και απεικονισμένη στη
υσική μορφή του τοτέμ»¹⁶. Όπως είναι γνωστό, η μαρξιστική θεωρία
τηρίχθηκε στην οικονομία για να φθάσει σε ένα παρόμοιο συμπέρα-

¹³ Tylor, Edward Burnett, *Primitive Culture: Researches Into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art and Custom* (London: John Murray 1871), vol. 1, σελ. 97-102, 8-111.

¹⁴ Burrow, J. W., *Evolution and Society: A Study in Victorian Social Theory* (Cambridge: Cambridge University Press 1966), σελ. 240.

¹⁵ Freud, Sigmund, *The Future of an Illusion* (New York: Norton 1989).

¹⁶ Durkheim, Émile, *The Elementary Forms of Religious Life* (New York: Free Press 1995), σελ. 8.

σμα. Ο Marx θεωρεί ότι η θρησκεία, μολονότι αποτελεί μια προφανή ψευδαίσθηση, εντούτοις επιβιώνει, λόγω της ολέθριας χρησιμότητάς της στο πλαίσιο μιας άδικης κοινωνικής ιεραρχίας. Οι θρησκευτικοί θεσμοί ενισχύουν τους μηχανισμούς καταπίεσης οι οποίοι προστατεύουν τους πλουσίους, ενώ οι μεταφυσικές της ιδέες μετατρέπουν βολικότερα την επαναστατική ενέργεια των φτωχών σε μια παθητικότητα¹⁷.

Κάθε μία από αυτές τις τρεις κλασικές αναγωγιστικές θεωρίες έχει ως κύριο στόχο να διεισδύσει κάτω από τα επιφανειακά φαινόμενα. Η κάθε μια υποστηρίζει ότι οι θρησκευτικές παραδόσεις είναι κάτι πολύ διαφορετικό από εκείνο που υπέθεταν οι νοσηριαρχικοί ερευνητές. Ενώ εκ πρώτης όψεως εμφανίζονται ως συστήματα δογμάτων και πρακτικών που σχετίζονται με τη σφαίρα του υπερφυσικού, εντούτοις στην πραγματικότητα είναι συμβολικές ασκήσεις — ο όρος του Durkheim είναι «αναπαραστάσεις» — που εκφράζουν έμμεσα πραγματικότητες οι οποίες είναι εξ ολοκλήρου ιστορικές και φυσικές. Σύμφωνα με την αναγωγιστική αντίληψη, η νοσηριαρχία ερμηνεύει τη θρησκεία αποδεχόμενη αφελώς τις επιφανειακές μεταφυσικές αξιώσεις της, παραβλέποντας με αυτόν τον τρόπο εξ ολοκλήρου τα κοινωνικά, ψυχολογικά ή οικονομικά στοιχεία της, στα οποία βρίσκεται η πραγματική και βαθύτερη ουσία της.

Συμβολική ανθρωπολογία

Η άποψη των αντι-νοσηριαρχικών ερευνητών, ότι δηλαδή η θρησκεία είναι ουσιαστικά ένας μηχανισμός που μεταφράζει τις κοσμικές, ανθρώπινες ανησυχίες σε μεταφυσικές εικόνες και σύμβολα, δεν περιορίστηκε βέβαια μόνο στις θεωρίες του Freud, του Marx και του Durkheim. Εν μέρει χάρη στην επιρροή του Durkheim, οι κορυφαίοι Άγγλοι και Αμερικανοί κοινωνικοί επιστήμονες του πρώτου μισού του εικοστού αιώνα εφάρμοσαν στην πλειοψηφία τους μια προσέγγιση της θρησκείας αρκετά συγγενική με την αναγωγιστική κοινωνιολογία του. Το γεγονός αυτό είναι ιδιαίτερα εμφανές στα έργα ερευνητών όπως ο A. R. Radcliffe-Brown¹⁸, ο Edmund Leach¹⁹, ο Raymond

¹⁷ Niebuhr, Reinhold (ed.), *Karl Marx and Friedrich Engels on Religion* (New York: Schocken 1964), σελ. 41.

¹⁸ Radcliffe-Brown, A. R., *Structure and Function in Primitive Society: Essays and Addresses* (London: Cohen & West 1952).

¹⁹ Leach, Edmund, *Political Systems of Highland Burma: A Study of Kachin Social Structure* (London: London School of Economics and Political Science 1954), και του ίδιου, *Rethinking Anthropology* (London: Athlone 1961).